

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

СТАТТІ

Є. В. МАКСИМОВ

Про підоснову зарубинецької культури
Середнього Подніпров'я

Проблема походження зарубинецької культури все ще залишається дискусійною. Одна з причин — відсутність переконливих писемних джерел — повідомлень грецьких та римських істориків рубежу нашої ери про населення лісостепової та лісової смуг Придніпров'я того ж часу, а також нерозробленість археологічних матеріалів, які б висвітлювали генетичні зв'язки цієї культури з попередніми (субстратними) культурами.

Таке становище привело до появи численних, іноді суперечливих гіпотез про походження зарубинецької культури, проте вони не мали належної наукової обґрунтованості, загальною їх вадою була саме недостатня висвітленість субстрату.

Не викликає сумніву думка про те, що в усіх трьох районах поширення найраніших зарубинецьких пам'яток — на Середньому Дніпрі, в Прип'ятському Поліссі та на Верхньому Подніпров'ї — місцеві та прийшли елементи, інтеграція яких і привела до виникнення цієї культури, були неоднаковими і виступали в різному співвідношенні. Саме ця обставина зумовила наявність специфічних особливостей в домобудівництві, керамічному комплексі, поховальному обряді та інших елементах культури, які властиві для кожного з ранньозарубинецьких регіонів¹.

На Правобережному Середньому Подніпров'ї дозарубинецькі субстратні культури представлені місцевою лісостеповою культурою скіф-

ського часу, яку Б. О. Рибаків називає за Геродотом скелотською, відомою в літературі ще як культура скіфів-орачів, підгірцевською та милоградською культурами (деякі дослідники об'єднують їх в єдину підгірцевсько-милоградську культуру).

З усіх цих культур пам'ятки «скіфів-орачів» вивчені найповніше, але нерівномірно*. Ними є численні кургани, а також городища, поселення та ґрунтові могильники VII—III ст. до н. е., які займають значну територію в межах всієї лісостепової смуги — від басейну Великої Висі та Тясмину на півдні до басейну Прип'яті на півночі, від Случі та Горині на заході до поріччя Дніпра на сході².

Підгірцевська та милоградська культури на території Середнього Подніпров'я займають райони північної частини лісостепу та Полісся. Цим культурам дослідники приділяли менше уваги, вони значно поступалися «скіфам-орачам» у кількості досліджених пам'яток та виявлених на них матеріалів. Це, можливо, відбиває історичну дійсність того часу, показуючи реальне співвідношення чисельності давнього населення, представленого цими культурами, і розміри зайнятої ними території³.

Як відомо, в I тис. до н. е. південь України займали кочові іраномовні племена скіфів, які створили тут могутнє об'єднання державного типу. Вони помітно впливали на матеріальну культуру, ідеологічні уявлення та інші сторони життя осілого населення, що жило далі на північ. Цей вплив, природно, особливо помітний на південній околиці лісостепу. Далі ж на північ і північний захід він не такий виразний і тут стародавні місцеві традиції виступають відчутніше, про що свідчать пам'ятки «скіфів-орачів» басейну Тясмина, Поросся, Київщини та Волині⁴.

З усіх лісостепових районів поширення культури «скіфів-орачів» найбільш обжитим був пристеповий Тясминський район. Тут нараховується, крім уцілілих, близько 600 розкопаних курганів, відомі великі городища — Пастирське, Шарпівське, Макієвське, Буда-Макієвське, Плискачівське, велике Жаботинське поселення та неукріплені селища — Завадівка, Лубенці, Макіївка.

Більшість розкопаних курганів належить до ранньоскіфського часу. Проте серед них є чимало курганів IV—III ст. до н. е., в тому числі — багатих, з золотими прикрасами і грецькою імпортною керамікою. Трапляються катакомби, що свідчить про степовий вплив.

Відмітною рисою поховального обряду курганів Тясмина протягом скіфського періоду є його різноманітність, яка відбиває нестабільність місцевих поховальних звичаїв. Основною формою поховань було трупопокладення на спині, але відомі також скорчені трупопокладення та кремація, при якій спалювався весь дерев'яний підкурғанний склеп; в пізньоскіфський час трупопалення майже не трапляються, проте в IV—III ст. до н. е. існував звичай покладення до могили вугілля, попелу, крейди і фарби. Обряд покладання в могилу шматків жертвового м'яса з встромленим в нього ножем виникає ще в VI ст. до н. е. і стійко зберігається протягом усього скіфського періоду.

При дослідженні поселень відкрито землянкові та напівземлянкові житла (Пастирське та Шарпівське городища, селище Завадівка). Останні мали прямокутну в плані форму, стовпову конструкцію глинобитних стін з плоту⁵, речі з глинобитним склепінням (Шарпівка).

На Плискачівському городищі виявлено невисокий (1—1,5 м) вал і рів.

Місцева кераміка Тясмина представлена горшками і мисками. Форма і орнаментация горшків вказують на існування давніх місцевих керамічних традицій, які поєдналися тут з сильним впливом скіфського

* Оскільки «скіфи-орачі» Правобережного Середнього Подніпров'я за своїм етнічним походженням не мали нічого спільного з степовими скіфами-іранцями, тут і далі в тексті вони подаються в лапках.

степового посуду. В переважній своїй більшості горшки приземкуваті, опуклобокi з відігнутими назовні вінцями, орнаментовані, як і степовий посуд, пальцевими ямками по краю. Черноглиняні, із заглаженою поверхнею, миски мали тулуб м'якого профілю з увігнутим до середини краєм. На відміну від попереднього часу, вони були неорнаментовані, що також свідчить про степові впливи.

Пороська (Канівська) група пам'яток культури «скіфів-орачів» займає нижню і середню течії Росі та її притоків — Росави і Роста-виці. Вивченню цієї групи пам'яток приділялось значно менше уваги, ніж тясминській. Розкопки провадилися на ранньоскіфському городищі Трахтемирів (Г. Т. Компаненко), городищі і селищі Хрещатик (Є. Ф. Покровська, В. Г. Петренко, Г. Т. Ковпаненко); поселеннях V—III ст. до н. е.: Москаленки, Ісковщина, Пекарі, Бобриця, Пищальники, Потапці, Грищенці, Вороб'ївка, Селище та ін. — всього їх нараховується тут понад 30⁶. Наявність такої порівняно великої кількості поселень відкритого типу свідчить про існування тут, у віддаленні від степу, більш спокійних і стабільних умов життя, ніж у басейні Тясмину.

На території Канівщини досліджено понад 150 курганів скіфського часу, більше половини яких — ранні. Звичайними в них є трупопокладення на спині, але в чималій кількості і трупоспалення — як у вигляді спалених у могилі скелетів, так і кремації на стороні з подальшим зсіпанням кальцинованих кісток у могилу⁷.

Характерною рисою поховальних пам'яток цієї території є наявність безкурганних (грунтових) поховань, переважно дітей, жінок та слуг. Так, на околицях с. Грищенці, крім кількох багатих курганів V—IV ст. до н. е., В. Г. Петренко розкопала синхронний їм безкурганний могильник, на якому в неглибоких (0,4—1,5 м) ямах виявлено 17 трупопокладень і 4 трупоспалення, здійснених на стороні. В цих могилах, крім очищених від поховального вогнища кальцинованих кісток, знаходились також речі небагатого поховального інвентаря⁸.

Зіставлення поховань Тясмина і Росі свідчить про їх певну етнокультурну близькість. Наявні відмінності між ними були обумовлені, в першу чергу, різною віддаленістю Тясмина і Росі від степових скіфів, вплив яких природно на півночі був меншим, ніж на півдні. Саме з цієї причини на Канівщині відомо лише одне типово скіфське катакомбне поховання (курган № 62 біля с. Тулинці), тут численнішими є трупоспалення, в тому числі — на стороні, з захороненням кальцинованих кісток у могилі. Тут також менше скіфської зброї, грецьких імпортованих речей.

Такі ж відмінності простежуються і в місцевій кераміці, яка на Поросі має виразні давні місцеві риси. Пороські горшки мали слабо-відігнуті назовні або прямі вінця, орнаментовані не тільки пальцевими ямками по краю, як на Тясміні, але й відтисками круглої палички по горлу посудини. Щодо лощених мисок, то їх відмінність від тясминських ще більша — вони були переважно сірого кольору, з давнім за походженням орнаментом по краю увігнутих до середини або прямих вінець у вигляді зовнішніх наколів з опуклих до.

Ще далі на північ по Дніпру розташована Київська група пам'яток скіфського часу, яка була, можна думати, також досить численною, проте не такою як південніші — Тясминська і Пороська, про що свідчать великі курганні могильники, відомі тут ще з минулого століття — на околицях Василькова, наприклад, було понад 400 курганів. Проте ступінь дослідженості пам'яток Київщини скіфського часу є значно меншою, ніж південних регіонів.

Специфічною особливістю Київщини є співіснування двох синхронних, але різних за походженням культур, а саме: «скіфів-орачів» і підгірцевської⁹. Пам'ятки першої на Київщині представлені городищами, поселеннями, курганними та ґрунтовими похованнями. Найпівнічніші з них розташовані поблизу Києва — Хотівське і Ходосівське городища¹⁰. Унікальною пам'яткою є величезне Каратульське городище на

лівому березі Дніпра поблизу Переяслава-Хмельницького, яке призначалося для захисту Лісостепового Правобережжя від Степової Скіфії.

Неукріплені поселення «скіфів-орачів» відомі по р. Стугні — поблизу Обухова та Василькова¹¹. За своїми топографічними особливостями — на високому мисі правобережного плато або ж на дюнних підвищеннях заплави — вони аналогічні поселенням наступної зарубинецької культури.

Досліджені кургани «скіфів-орачів» належать як до ранньо-скіфського часу (Гатне, Глеваха, Переп'ятиха, Мала Офірня), так і до пізнішого періоду (Щучинка, Трипілля, Мархалівка та ін.). Поховальними обрядами були трупопокладення і трупоспалення (Глеваха, Мархалівка), відомі тут з VI ст. до н. е. і до IV—III ст. до н. е. (Ладижичі в гирлі Прип'яті).

Грунтові безкурганні поховання «скіфів-орачів» відомі з матеріалів Пирогівського могильника, де трапилися трупопокладення VI ст. до н. е.¹², які деякими рисами поховального обряду та складом поховального інвентаря нагадують пізніші зарубинецькі поховання.

Друга (підгірцевська) культура на Київщині представлена поселеннями та ґрунтовими похованнями. Поселенням, розташованим на підвищеннях річкових заплав або на краю піщаних борових терас, властиві невеликі розміри, наявність слабого культурного шару, нечисленні знахідки. Таким виявилось поселення поблизу с. Підгірці південніше Києва, де досліджено залишки двох неглибоко впушених у ґрунт жител і господарські ями, що містили специфічну підгірцевську кераміку та наконечники стріл скіфського типу, ножі, серпи та ін. Підгірцевські поховання нечисленні. Поховальним обрядом було ґрунтове трупопокладення, здійснюване в неглибоких ямах, куди клали посуд та прикраси. Поховання з трупоспалення, виявлені на могильнику біля с. Плитовище Чорнобильського району, є милоградськими.

Своєрідні підгірцевські бронзові ажурні прикраси, виконані в техніці лиття по восковій моделі: трубчасті пронизки, трикутні дисковидні підвіски, невеликі кульки, з яких набиралося намисто.

Підгірцевська місцева кераміка чимось схожа на посуд з поселень та поховань «скіфів-орачів» Київщини та Канівщини, проте в ній переважають своєрідні риси. Виготовлення з добре відмученої глини з домішками товченого кварцу та грубого піску, рівні, гладкі поверхні стінок.

Горшки плоскодонні, з округлобоким або яйцеподібним тулубом, високими прямими або трохи відігнутими назовні вінцями. Шийки прикрашені «перлинами», ямками, наколами, які зроблені круглими, прямокутними або трикутними в перетині паличками-штампами. Іноді як відбиття впливу культури «скіфів-орачів» над «перлинами» є додаткові пальцеві вдавлення, заціпи, наліпний валик.

Миски були нелощеними, мали округлий тулуб, увігнутий до середини край, орнаментований круглими наколами зсередини або ззовні, яким на зворотному боці відповідають «перлини».

Населення підгірцевської культури і «скіфи-орачі» підтримували між собою мирні відносини, на що вказує беззмужне розміщення пам'яток цих двох культур, відсутність укріплень на поселеннях, а також слідів пожеж і руйнувань на них. Дослідники підкреслюють вплив «скіфів-орачів» на підгірцевську культуру, що виявився в обряді трупопокладення, формах і орнаментации посуду — горщиків та мисок, наявності поширеної у «скіфів-орачів» скіфської зброї — мечів, кинджалів, стріл, сокир, а також знарядь праці¹³.

На Київщині, в межиріччі Прип'яті і Тетерева, відомі також нечисленні милоградські болотні городища-сховища¹⁴. Їх наявність поруч з підгірцевськими пам'ятками підкреслює своєрідність останніх і їх відмінність від милоградських старожитностей. Про те, чи являля ці пам'ятки поряд з підгірцевським населенням ще одну субстратну групу зарубинецької культури Середнього Подніпров'я, досі ще не з'ясовано.

Волинські пам'ятки передзарубинецького часу відомі на території Ровенської та Хмельницької областей (басейни річок Горині та Случі), а також Житомирської (басейн верхньої та середньої течії р. Тетерів). Тут виявлені пам'ятки місцевої культури раннього залізного віку — по традиції їх можна віднести до «скіфів-орачів» — та пам'ятки милоградської культури, населення яких, як це було і на території Київщини, підтримувало між собою мирні добросусідські відносини. Про це, зокрема, свідчать відкриті тут неукріплені поселення обох цих культур.

Волинські пам'ятки «скіфів-орачів» — найбільш віддалена на північний захід група землеробського населення Правобережжя скіфського часу. Тут вплив власне скіфської (степової) культури майже не відчувався, так само як і економічні зв'язки з античним світом.

Для місцевої кераміки властиві чітко виявлені архаїчні риси порівняно з керамікою придніпровських киево-черкаських пам'яток, у яких виступають подекуди риси попередньої чорноліської культури¹⁵. Таких рис волинські пам'ятки не мають і на цій підставі деякі дослідники¹⁶ справедливо виділяють їх в окрему, так звану могилянську групу, походження якої пов'язується не з чорноліською, а з білогрудівською культурою¹⁷.

Кераміка з Могилян має домішки шамоту і кварцу, гладку поверхню коричневого (горщики) та сірого або чорного (миски) кольорів — до того ж ці посудини злегка підлощені. Горщики високі, стрункі, тюльпаноподібні з плавно відігнутими назовні вінцями (невелику групу становлять біконічні горщики, орнаментовані валиком, наліпленим під краєм вінець та посередині тулубу), валик тонкий, ребристий або з пальцевими ямками. Форми горщиків і їх орнаментация підтверджують походження від білогрудівської кераміки. Більш численними є великі миски з широким отвором на малому денці, з вертикальними або різко увігнутими до середини, або з площадчастим краєм.

На Волині пам'ятки «скіфів-орачів» представлені відкритими поселеннями і безкурганними ґрунтовими могильниками. З поселень найповніше досліджувались пам'ятки басейну р. Гнилоп'яті, притоки Тетерева (Р. І. Виїзжев, В. К. Гончаров, С. С. Березанська та ін.), найвідоміший з могильників — біля с. Могиляни на р. Горині (М. Ю. Смішко)¹⁸.

Поселення, розташовані на дюнних підвищеннях у заплавах річок, характерні невеликими розмірами, що властиве для родових селищ та наявністю наземних жител, землянок. В поховальному ритуалі переважає місцевий обряд трупоспалення з захороненнями кальцинованих кісток в урнах — тюльпаноподібних горщиках.

Милоградська культура представлена курганами, ґрунтовими могильниками і поселеннями, виявленими, зокрема, на р. Горині — тут, за даними І. К. Свешнікова¹⁹, нараховується щонайменше 10 могильників і 30 поселень. Такі ж пам'ятки відомі південніше, у верхів'ях Південного Буга (Курилівка, Мізякове), і на півночі, в гирлі р. Горині (Дубой).

Поселення, як зазначено, не укріплялися, розташовувались на берегах річок і озер (Городок, Великий Олексин). В милоградських похованнях Волині відзначено обряди трупоспалення і трупопокладення.

З охарактеризованих вище передзарубинецьких культур Середнього Подніпров'я та Східної Волині до числа субстратних відносили підгірцевську та культуру «скіфів-орачів», милоградська ж, представлена найранішими пам'ятками, хронологічно не стикається із зарубинецькою.

Автором підгірцевсько-зарубинецької гіпотези виступав у 50-х роках В. М. Даниленко²⁰. Він вважав, що зарубинецька культура є продовженням лінії розвитку давньослов'янських культур полісько-лісостепового прикордоння. Її безпосереднім попередником були пам'ятки

бобринського та лебедівського типів часу пізньої бронзи — раннього заліза.

Думки про генетичну спорідненість підгірцевської (підгірцевсько-милоградської) та лебедівської культур дотримуються О. М. Мельниківська²¹ та С. С. Березанська²².

Отже, підгірцевська культура, яка з'явилася в Київському Правобережному Подніпров'ї в кінці VI ст. до н. е., була тут, як вважав В. М. Даниленко, попередницею зарубинецької культури, виступаючи до того ж як носій слов'янського етносу.

Відомо, що стан вивчення підгірцевської культури на сьогодні не може вважатися задовільним. Серед підгірцевських пам'яток відсутні більш-менш повно досліджені поселення, могильники чи навіть окремі житлово-господарські комплекси. Немає тому чіткого уявлення про домобудівництво. Про особливості поховального обряду трупопокладення, який відомий на підставі п'яти поодиноких і погано збережених поховань, можна говорити тільки умовно. Підкреслимо його відмінність від трупоспалень милоградської культури — як результат впливу «скіфів-орачів» помітний також у кераміці, знаряддях праці, зброї.

Для підгірцевської кераміки характерні давні лебедівські особливості. Поширення в цій культурі специфічних бронзових ажурних прикрас, які відсутні у «скіфів-орачів», дає підставу вважати підгірцевські племена досить самобутніми, що ніяк не проявилось в зарубинецькій культурі Середнього Подніпров'я.

Що ж до культури «скіфів-орачів», то значна частина сучасних дослідників відводить саме їй роль субстрату зарубинецької культури Середнього Придніпров'я²⁴. Проте вона далеко неоднорідна, на що вказує навіть короткий опис різних її територіальних груп, наведений вище. А це означає, що питання про місце культури «скіфів-орачів» у створенні середньодніпровської зарубинецької культури може бути серйозно розглянуте лише після ретельного вивчення її матеріалів. Сьогодні ж на підставі існуючих даних можна зробити такі попередні висновки.

Тясминська група пізніх (IV—III ст. до н. е.) пам'яток культури «скіфів-орачів» має характерні риси сильного впливу степової скіфської культури. Він проявляється в поширенні катакомб, звичайних для степових курганів на Тясміні. Вони складають чверть усіх відомих на сьогодні поховань IV—III ст. до н. е.²⁵, тоді як на північному лісостеповому Правобережжі їх мало. Таке значне поширення тут скіфських поховальних споруд привело до майже повного зникнення давнього місцевого поховального обряду трупоспалення, чого не сталося в більш північних територіях, зайнятих племенами «скіфів-орачів».

В курганах Тясмина виявлено численну імпортовану античну кераміку — амфори IV—III ст. до н. е., чернолаковий та червонофігурний посуд — таких знахідок тут значно більше, ніж на Київщині. У всіх без винятку чоловічих, а також у деяких жіночих похованнях зустрічається зброя (бронзові наконечники стріл, списи, дротики, мечі і захисне спорядження воїна — в похованнях знаті).

В тясминських похованнях трапляються предмети скіфського звірино-стилю в його пізній різновидності, бронзові дзеркала, прикраси (сережки, браслети, персні, гривні, шпильки, нашивні золоті бляшки тощо), кінського спорядження, які є також звичайними знахідками в степових курганах Скіфії.

Якби племена «скіфів-орачів» басейну р. Тясмин відігравали провідну роль у формуванні зарубинецької культури Середнього Подніпров'я, то, можна думати, помітні впливи Степової Скіфії на їх побут і духовне життя знайшли своє продовження і у зарубинецького населення.

У пороської групи племен «скіфів-орачів», більш віддаленої від степу, ніж тясминська група, повніше збереглися місцеві поховальні звичаї. основні риси місцевої матеріальної культури. У межиріччі Дніп-

ра і Росі розташовані по берегах невеликих річок численні поселення IV—III ст. до н. е., деякі з них, наприклад Грищинське, значних розмірів²⁶. На цьому поселенні, крім уламків амфор V—III ст. до н. е. та синхронних бронзових наконечників стріл, що визначають його дату, знайдена місцева ліпна кераміка — горшки з плавно відігнутих краєм і пальцевими вдавленнями по краю вінець та горлу, а також миски з увігнутими до середини вінцями, прикрашеними внутрішніми наколами. Ця кераміка до певної міри відбиває вплив степового скіфського посуду, проте переважають стародавні місцеві риси. Поселення подібного типу поширені в межиріччі Рось—Дніпро аж до Стугни, де вони розміщувалися впереміжку з пам'ятками підгірцевської культури.

Для поховальних пам'яток Поросся характерна відсутність катакомбних споруд скіфського типу, звичайних для Тясмина. Тут поширювалися дерев'яні підкурганні склепи, в яких ховали за обрядами трупоспалення або трупопокладення — першого було дещо менше. З IV ст. до н. е. трупоспалення набуває вигляду, відомого в зарубинецькій культурі, — на стороні з подальшим захороненням залишків кремації в могилі.

Для населення Поросся властива соціальна диференціація: багаті поховання племінної знаті, воїнів із зброєю та конем, рядових общинників. Останні в IV—III ст. до н. е. здійснювалися в насипах курганів або неглибоких (до 1 м) ґрунтових ямах. Тут майже не трапляються предмети античного імпорту, чим вони сильно відрізняються від аналогічних тясминських поховань. Замість імпорту до складу поховального інвентаря входив місцевий посуд, у тому числі — лощені миски з наколами по вінцях. Ці рядові поховання дають можливість простежити поступовий розвиток поховального обряду, зокрема трансформацію обряду трупоспалення, за яким кремація в більш ранні часи відбувалася безпосередньо в могилі, а потім, з IV ст. до н. е. — на стороні, як у зарубинецькій культурі.

Найпівнічніші пам'ятки «скіфів-орачів» займають територію правобережної Київщини — від басейну Стугни на півдні до Прип'яті на півночі. Тут же відомі пам'ятки підгірцевської культури, про які мова йшла вище.

На Київщині культура «скіфів-орачів» відома з ранньо-скіфського часу, причому ранні пам'ятки тут досить численні і виразні. Це поселення Таценки і Рудяки, Хотівське і Ходосівське городища, кургани Глеваха, Мала Офірня, Переп'ятиха, Мархалівка, могильник Пирогів. До пізньоскіфського часу належить поселення Скрипки та курган Ладижичі. Нечисленність пам'яток IV—III ст. до н. е., очевидно, не є випадковою, певно, існували слушні причини, які привели до відносного знелюднення регіону — дослідники вважають, що саме в цей час значна частина «скіфів-орачів» залишила ці міста²⁷.

Наявні пізньоскіфські матеріали Київщини²⁸ дозволяють все ж твердити про їх схожість з відповідними пороськими. Про це свідчать обряд трупоспалення і селища відкритого типу, розповсюдження кухонних горшків з відігнутими або прямими вінцями, прикрашених пальцевими ямками по краю і горлу; мисок з увігнутими до середини вінцями з наколами тощо.

Ці факти дають можливість припустити наявність культурно-етнічної спільності між населенням Поросся і Київщини в передзарубинецький час, яке до того ж мало спільних попередників. Населення Київщини пізньоскіфського часу, займаючи північну, найвіддаленішу від степу периферію лісостепової правобережної території «скіфів-орачів», якнайменше відчуло вплив власне скіфської культури і зберегло давні традиції своїх предків.

Пам'ятки Волинні скіфського часу представляють, на думку деяких дослідників, північно-західне прикордоння давнього землеробського населення території між Дніпром і Дністром, зв'язаного з білогрудівською і чорноліською культурою²⁹. Значна віддаленість від

ступу зумовила слабкість впливу скіфської культури, а також античного світу. Культура «скіфів-орачів» Волині своєрідна в усіх своїх проявах³⁰.

По-перше, привертає увагу керамічний комплекс цих могилянських пам'яток, який складається з горшків видовжених пропорцій з орнаментом у вигляді трикутного у перерізі, нерозчленованого валика під вінцями і по тулубу та мисок з вертикальним або різко нахиленим до середини, чи з розширенням в обидва боки краєм. Ця кераміка архаїчного вигляду типологічно тяжіє до посуду місцевої білогрудівської культури.

По-друге, в поховальному ритуалі цих пам'яток зафіксовано стійке переважання давнього місцевого обряду трупопалення з похованнями в урнах.

Можливо, саме ці особливості передзарубинецької культури Волині сприяли появі відомої гіпотези П. М. Третьякова про існування в межиріччі Дніпра і Дністра корінного населення, яке зберегло аж до зарубинецького часу елементи попередньої білогрудівсько-чорноліської культури, майже не порушені скіфським економічним, політичним і етнічним впливами. Після спустошення сарматами Скіфії населення північних і північно-західних областей Середнього Придніпров'я виявилось найсильнішою і найчисленнішою групою племен між Середнім Дніпром і Верхнім Дністром, яке і дало початок зарубинецькій культурі, носії якої потім просунулися до Дніпра³¹.

Гіпотеза П. М. Третьякова цілком справедлива в тому, що стоєть архаїчних рис культури «скіфів-орачів» на північно-західній периферії їх території³².

Проте могилянські пам'ятки VII ст. до н. е. не можна вважати безпосередніми попередниками зарубинецької культури, беручи до уваги факт значного хронологічного розриву між ними, а також відсутність знахідок перехідного часу (VI—III ст. до н. е.), в тому числі — і ранньозарубинецьких, оскільки тут, на Волині, досі відомі лише пізньозарубинецькі пам'ятки (I ст. до н. е. — I ст. н. е.)³³.

Волинські пам'ятки з оглядом на їх субстрат переконливо свідчать, що їх підґрунтям була білогрудівська культура. Цей висновок має велике значення для встановлення їх етнічної належності, оскільки білогрудівську культуру дослідники вважають на території Лісостепового Правобережжя аборигенною і давньослов'янською³⁴.

Напевно, внесок білогрудівської культури у формування придніпровських «скіфів-орачів» був досить значним, оскільки пізніші нашарування інших різноетнічних культур (чорноліської та скіфської степової), хоч і залишили в ній свій слід, проте не знівеливали їх давньослов'янські основи, на що вказують білогрудівські елементи в керамічному комплексі і поховальному обряді канівсько-київських пам'яток VI—III ст. до н. е., які чітко проявилися і в зарубинецькій культурі Середнього Придніпров'я.

Е. В. МАКСИМОВ

О подоснове зарубинецкой культуры Среднего Поднепровья

Резюме

Предзарубинецкое время на Правобережном Среднем Поднепровье представлено тремя культурами. К их числу относится широко распространенная культура «скифов-пахарей» VII—III вв. до н. э., затем подгорцевская — VI—IV вв., известная в северной части Киевщины, и милоградская — VI—V вв. до н. э., памятники которой обнаружены на территории Восточной Волины, а также в Киевском Полесье.

Анализ материалов этих трех культур показывает, что в качестве субстрата зарубинецкой культуры Среднего Поднепровья выступает, в первую очередь, культура «скифов-пахарей», поскольку элементы подгорцевской (обряд трупоположения,

бронзовые ажурные подвески, керамика), а также милоградской культур (архаический набор керамики, а также хронологическая лакуна, связанная с ранним временем ее существования) — не проявились в материалах раннезарубинецких памятников Среднего Поднепровья.

Культура «скифов-пахарей», возникшая на основе белогрудовской (эпоха поздней бронзы), оказалась далеко не однородной из-за различной степени влияния чернолесской культуры (ранний железный век) и степной, собственно скифской (VII—V вв. до н. э.). Там, где это влияние сказывалось особенно сильно (бассейн р. Тясмина), местная культура приобрела новые черты, не нашедшие своего продолжения в зарубинецкой культуре. Наиболее стойким в этом отношении оказался район Поросья — территория Днепровского Правобережья между Росью, ее притоками и р. Стугной на юге Киевщины, население которой, несмотря на достаточно сильное давление разнотипных чернолесской и степной скифской культур, сумело сохранить свои древние особенности, проявившиеся затем в зарубинецком погребальном обряде, керамике, устройстве поселений и жилищ.

¹ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 155—158.

² Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев: Наук. думка, 1983. — С. 277—299; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д1—4. — 179 с.; Петренко В. С. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА. — 1961. — № 96. — С. 53—102 (Памятники скифского часу Поділля і Молдавії, підгрунтям яких були культури фракійського гальштату, автор не відносить до «скіфів-орачів», вони лишилися поза рамками статті).

³ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірцевського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 5—16; Петровська Є. О. Підгірцевські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія. — 1971. — Вип. 2. — С. 9—22; Свешніков І. К. Племена милоградської культури // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. — Київ: Наук. думка, 1974. — С. 224—268.

⁴ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 229.

⁵ Тітенко Г. Т. Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі // АП. — 1956. — Т. 61. — С. 52—55.

⁶ Ковпаненко Г. Т. Памятники раннескифского времени Киевщины // Проблемы скифской археологии // МИА. — 1971. — № 177. — С. 115—120.

⁷ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 268.

⁸ Петренко В. Г. Могилишник скифского времени у с. Грищенцы // МИА. — 1962. — № 113. — С. 142, сл.

⁹ Петровська Є. О. Пам'ятки пізньоскіфського часу на р. Стугні // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 173—180.

¹⁰ Ковровська Є. Ф. Хотівське городище // АП. — 1952. — Т. 4. — С. 12—20; Петровська Є. О. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва // Археологія. — 1970. — Т. 24. — С. 25—39.

¹¹ Петровська Є. О. Пам'ятки пізньоскіфського часу... — С. 173—180; Петровська Є. А. Два поселення скифського часу вблизи г. Обухова // АО. — 1973. — М.: Наука, 1973. — С. 329.

¹² Петровська Є. О. Ранньоскіфські пам'ятки... — С. 25—39.

¹³ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 281.

¹⁴ Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі // Археологія. — 1976. — Вип. 20. — С. 88—94.

¹⁵ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 28—288.

¹⁶ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — Київ: Наук. думка, 1976. — С. 72—81.

¹⁷ Березанская С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Тез. докл. сов. делегации на V междунар. Конгр. славян. археологии. — М.: Наука, 1985. — С. 15; Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття. — С. 78.

¹⁸ Смишко М. Ю. Погребения раннежелезного века в с. Могиляны Ровенской области // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 54—58.

¹⁹ Свешніков І. К. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь // Археологія. — 1971. — Вип. 2. — С. 68—81.

²⁰ Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // Докл. VI науч. конф. АН УССР. — Киев, 1953. — С. 197 сл.; Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 5—20.

²¹ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М.: Наука, 1967. — С. 112.

²² Березанская С. С. Лебедовская культура эпохи поздней бронзы в лесостепной Украине // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев: Наук. думка, 1976. — С. 218.

²³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев: Наук. думка, 1972. — С. 126.

²⁴ Докладніше про це можна довідатись в бібліографічних розділах монографій Ю. В. Кухаренко та Є. В. Максимова, присвячених зарубинецькій культурі, див.: Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. — 1964. — Вып. Д1—19. — С. 68; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев: Наук. думка,

²⁵ Петренко В. Г. Культура племен... — С. 65.

²⁶ Там же. — С. 84.

²⁷ Ильинская В. А., Тереножкин А. Н. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 281.

²⁸ Петровська Є. О. Пам'ятки пізньоскіфського часу... — С. 173, сл.

²⁹ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 287, 288.

³⁰ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь... — С. 72—82.

³¹ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л.: Наука, 1966. — С. 218.

³² Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь... — С. 78.

³³ Смішко М. Ю. Стародавнє поселення Прикарпаття і Волині наприкінці I тис. до н. е. та в першій половині I тис. н. е. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. — К., 1976. — С. 12.

³⁴ Березанская С. С. Белогрудовская культура // Археология Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1985. — Т. 1. — С. 499—512.

С. П. ПАЧКОВА

Фібули зарубинецького типу

Фібули в зарубинецькій культурі — це основний датуючий матеріал, хоча їх хронологія періодично то подавнюється, то омолоджується дослідниками, що пов'язане з відсутністю надійних хронологічних реперів, на які можна було б спиратися при датуванні самих фібул. Набір зарубинецьких фібул складається з виробів середньо- і пізньолатенської схем та окремих екземплярів ранньоримського часу.

На пам'ятках зарубинецької культури переважають середньолатенські фібули зарубинецького типу (ЗТ), ніжка яких закінчується трикутним щитком з основою, спрямованою до голівки. Часті знахідки цих виробів на зарубинецьких пам'ятках дали можливість віднести їх до категорії речей, що визначають етнографічну специфіку зарубинецької культури. Незважаючи на важливе місце фібул ЗТ серед матеріалів зарубинецької культури для датування та етнографічної атрибуції, в науковій літературі відсутні чітка типологія та хронологія її різновидів, хоча на це неодноразово зверталася увага. Найчастіше користуються класифікаційною схемою А. К. Амброза¹.

В її основу покладені відносні розміри (пропорції) трикутного щитка, які встановлюються відношенням його висоти до довжини вузької частини або до всієї ніжки, а додатково ознакою при обґрунтуванні підваріантів IV варіанту — ширину щитка, яка встановлювалася візуально (вузький та широкий). Однак, на практиці конкретність при визначенні того чи іншого варіанту часто відсутня. Так, варіант I має «зовсім малий щиток на ніжці»; варіант II — «масивний широкий щиток при відносно довгій (понад половину загальної довжини) вузькій частині ніжки»; у варіанті III — співвідношення широкої та вузької частини ніжки, приблизно 1 : 1 або щиток трохи більший; варіант IV — «довгий щиток займає більшу частину ніжки». Останній розділено на підваріанти: «з більш вузьким щитком — IV а»; «з більш широким — IV б». Варіант V має «дуже масивний щиток, що закриває всю ніжку, риси деградації, обкручена тетива, пружина з плоскої стрічки»².

З наведеної вище класифікації важко сказати, що мається на увазі, говорячи про дуже маленький щиток у варіанті I: наскільки більше співвідношення 1 : 1 може бути щиток у фібул варіанту III; наскільки ширина щитка у фібул варіанту IVа повинна відрізнятися від ширини фібул IVб. Ці неясності зумовлені недосконалістю класифікаційної методики.

Розглянемо конкретні фібули, якими проілюстрована класифікаційна схема А. К. Амброза. До варіанту I відноситься фібула з поховання 4 могильника Вороніно. Співвідношення щитка до довжини всієї ~~фібули~~ становить 0,32. Варіант II представлений фібулою з поховання